

ОБНОВА СРБИЈЕ У РАТНИМ УСЛОВИМА 1944–1945.

Током рата 1941-1944. утврђени су основни принципи обнове Србије и других федералних јединица послератне Југославије. Утврђивање тих принципа био је основни задатак; други је био разрада теоријских основа обнове у ратним и поратним условима, и трећи, не мање важан, институционализовање органа за реализацију ратне и поратне обнове. Све је то допринело да се већ током рата вршила привредна обнова и да је делимичним ослобођењем Србије у јесен 1944. отпочела ефикасна обнова у још увек ратним условима у којима је све било подређено фронту и коначном ослобођењу Југославије.

Током рата формулисано је да привредна обнова подразумева организовано снабдевање народа, осигурање помоћи крајевима који су највише страдали, стварање јединственог привредног подручја, јединственог монетарног система, уравнотежење прихода и расхода, обнову саобраћајних веза, стамбених и других привредних објеката, индустрије, пољопривреде итд. Обнова је међутим имала и други задатак: стварање минималне материјалне основе за прелазак на планску привреду, планирање друштвених активности на бази владавине државне својине и економског монопола државе.¹

Већ од стварања првих органа народне власти формиран су и одређени сектори задужени за економску обнову. Овом проблематиком бавио се и НКОЈ преко Повереништва за економску обнову. Повереништво је марта 1944. инсистирало да се при земаљским већима формирају органи за економску обнову које је требало ангажовати на плановима обнове и њиховој реализацији.² Отуда и одлука АСНОС-а о формирању Привредног савета и Комисије за обнову земље од 5. јануара 1945.

У архивској документацији налази се више теоријских осврта истакнутих стручњака у вези обнове Југославије писаних током Другог свет-

¹ Види: М.Митровић, *Друштвено економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944-1952*, 71-84.

² Инструкцијама су припремани и нижи органи власти за предстојећу обнову. Срески НОО Јабуковца нпр. упозорава 5. I 1945. месне НОО да „мир не сме да нас затекне неспремне и дезорганизоване. Треба предузети све мере да трговина, занатство и друго одмах отпочне са делатношћу, сакупити све статистичке податке о привреди и отпочети обнову“.

- др. М. Борковић, *Источна Србија у рају и револуцији 1941-1945*, зборник докумената, III, Зајечар 1981, 25.

ског рата. Студија др Винка Врхунца о привременој обнови Југославије писана је августа у Барију; „Основне мисли о обнови замље“ Ф. Братине носе датум 6. новембра 1944. итд.

У тим радовима налазимо дефиниције обнове, разрађене системе њеног спровођења, начине финансирања, изворе материјалних и других средстава, потребну количину радне снаге итд. Теоретичари обнове сматрали су да обновити значи „поново саградити и успоставити порушено и уништено на ранијим, не битно измењеним темељима“.³

Обнова у Србији била је специфична по томе што је вршена истовремено са напорима за коначно ослобођење Југославије. Услед тога су сви друштвено-економски процеси и промене, касније карактеристични за целу земљу, прво зачети у Србији. На њеној територији одмах су формиран органи нове власти, почеле лагано да раде друштвено-политичке организације и отпочела обнова привреде. Фронт је био прва преокупација Србије, а његово обезбеђивање људством и неопходним материјалом примаран задатак. Око 300.000 ратника мобилисаних у ослободилачку војску, рођених између 1912-1927, било је на овом задатку.⁴ Њихови рањени саборци из свих крајева земље лечени су у многим местима Србије. У историјским изборима забележени су многобројни подаци о пакетима хране, одеће, обуће, вагонима намирница и других потрештина у обезбеђивању фронта и реализацији тада најистакнутије пароле „Све за фронт – све за победу“. Целокупна привреда Србије обнављана је према потребама фронта, све саобраћајнице биле су у истој улози, становништву је остављано основно за живот тек пошто су задовољене потребе фронта и ослободилачког рата.

Задовољавање потреба фронта, помоћ другим крајевима, најосновнија обнова села, путева и саобраћајница захтевало је изградњу целокупног административног и територијалног система власти. На њему је лежао целокупан задатак обезбеђивања потреба вођења рата, просветне, здравствене делатности, социјалног старања, привредне обнове, обезбеђивања јавног реда и мира.

На другој страни, Србији је обнова била неопходна. Само по селима Србије најмање 100.000 становника у зиму 1944. било је без крова над главом, већина индустријског потенцијала разорена, стручни кадар дезорганизован. Повереништво грађевина АСНОС-а првих дана новембра 1944. имало је 20 инжењера и техничара који су руководили целокупном обновом сеоских и јавних зграда. Слично је било код обнове рударства, пољопривреде, индустрије, саобраћаја итд.⁵

³ Архив Југославије, Ф. Савезна планска комисија, фасц. 5-5 (у даљем тексту: АЈ. 41-5-5)

⁴ Др. Б. Петрановић, *Прилој изучавању љланирања и финансирања обнове у Југославији 1945-1946*, ЈИЧ, 2, 1963,88.

⁵ АЈ,41-5.5.

Обнова у Србији значила је у исто време и корените економске промене. Одмах после ослобођења појединих крајева Србије представници нових органа власти на разне начине, тежећи легитимној форми, запоседали су привредне објекте, предузећа и др. и стављали их у функцију фронта и обнове. Революционарни органи власти АВНОЈ, АСНОС и др. донели су више одлука, које су имале законодавну снагу битну при промени својинских односа. Поред осталог тим одлукама озакоњена је конфискација имовине, као једна од казних мера за народне непријатеље (или оне који су тако проглашени), осуђене од судова части, ратне добитнике, ратне злочинце, шпекуланте итд.

Носиоци фашизма и његове идеологије су константно угрожавали током рата и дуго после њега тековине ослободилачке борбе и друштвено-економских промена на просторима Југославије. Зато је један од првих законодавних аката које је донело председништво АВНОЈ-а била Одлука о преласку у државну својину непријатељске имовине, о дружаној управи над имовином неприсутних лица и о секвестру над имовином коју су окупаторске власти присилно отуђиле, донета 21. новембра 1944.⁶

Према овој одлуци радикално је решено питање имовине немачког Рајха и његових држављана на територији Југославије (сем оних који су се борили у НОВ и ПОЈ), имовине ратних злочинаца и његових помагача „и имовине сваког лица које је пресудом грађанских или војних судова осуђено на губитак имовине у корист државе“. Иако су поједина од овох питања касније дорађивала друга законодавна акта поменута одлука АВНОЈ-а била је основ за економску елиминацију фашизма. По њој је само у Војводини у државне руке прешло око 650.000 хектара земље, односно 40% тада обрадивих површина. Немачка национална мањина добрим делом елиминисана је у овом процесу, што није био случај са другим мањинама које су највећим делом биле на истим или сличним идеолошким позицијама (Албанци, Мађари). Таквом недоследношћу у самом почетку код „радикалног решавања“ основа фашизма основно мањинско питање у Југославији је релативизирано, недоследно спроведено и компромисно решено.

Према нормама међународног права и југословенског савезног и републичког законодавства решено је питање ратних злочинаца. У Србији је Комисија за ратне злочине формирана на скупштини АСНОС-а новембра 1944.године.⁷

⁶ *Службени лист ДФЈ* 2/1945. Поједини чланови Одлуке, од укупно 12, објављени су у збиркама докумената, које су приредили др Бранко Петрановић, Нешовић, др Зечевић и др. Чланом 2, имовина одсутних лица, која су током рата насилно одведена од стране непријатеља или су сама избегла, прелази у државну управу народних добара и њом је држава управљала до коначног решења статуса својине. Имовина која је под притиском прешла у својину трећих лица падала је до даљег под секвестар државе.

⁷ Свака република у послертној Југославији имала је комисију за ратне злочине чији је рад обједињавала Савезна комисија за ратне злочине.

Ослобођењем Београда и највећег дела Србије донето је више прописа и аката којима је законодавство примењивано током рата 1941-1944. стављено ван снаге. Прописи су се односили на различите нивое власти од савезних до републичких и чак појединих институција, као што је Београдски универзитет и др.

Ради политичке и економске елиминације грађанских слојева донето је низ одлука и закона који су санкционисали политичку, привредну, културну, пропагандну и сваку другу сарадњу са спољним и унутрашњим непријатељем НОП-а и његових тековина. На Великој антифашистичкој скупштини институционализовани су судови части, а већ почетком децембра 1944. донета је Одлука о формирању судова части;⁸ 24. маја 1945. донет је Закон о одузимању ратне добити,⁹ јуна 1945. Закон о конфискацији и извршењу конфискације,¹⁰ августа 1945. Закон о бирачким списковима¹¹ и Закон о штампи,¹² као и Закон о кривичним делима против народа и државе.¹³

Председништво АСНОС-а донело је 21. децембра 1944. Одлуку о Суду за суђење злочина и престапа против српске националне части. За злочине и престоупе против српске националне части сматрана су дела којима се штетило или се могло штетити угледу и части српског народа и његовој борбеној снази. У та дела није спадала велеиздаја и помагање окупатора у ратним злочинима. Као злочин или преступ третирана је свака политичка, пропагандна, културна, уметничка, привредна, правна, административна и друга сарадња са окупатором и квислинзима. Сваки осуђени кажњаван је до 10 година одузимања српске националне части, на присилни рад и конфискацију целокупне имовине. Наша истраживања показују да је према одредбама ове одлуке и одлуке која је примењивана у Војводини за народе и народности Војводине око 1.000 грађана српске националности било кажњено једном или више наведених казни.

Закон о одузимању ратне добити стечене за време непријатељске окупације донет је 24. маја 1945. Под ратном добити „сматра се онај вишак, увећање имовине, ма у ком облику он био, који је на дан 9. маја 1945. године имало правно или физичко лице преко имовине коју је то лице поседовало 6. априла 1941. године, а који вишак потиче из привредне или друге делатности вршене за време рата у земљи или ван ње уз искоришћавање изузетних ратних прилика и беде народа, те прелази нормалну добит коју би то лице могло стећи у нормалним

⁸ Види: Велика антифашистичка народоослободилачка скупштина Србије, 9-12. XI, Београд 1964.

⁹ *Службени лист ДФЈ* 35/45.

¹⁰ *Службени лист ДФЈ*, 40/45 Закон је донет 9. VI 1945.

¹¹ *Службени лист ДФЈ*, 5, 9/45.

¹² *Службени лист ДФЈ*, 65/45.

¹³ Закон је донет 25. IV 1945.

условима привређивања, а у својој укупној вредности износи више од 25.000 динара ДФЈ“.

Ефекти Закона о ратним добитницима били су релативно скромни. током 1946. када је од ратних добитника по основу вишка добити највише наплаћено у државну касу инкасирано је 123.000.800 динара. Закон је познатији по левим и десним скретањима, односно секташким „и опортунистичким држањима“ приликом одређивања ратних добитника. Под секташким држањем подразумевало се преувеличавање остварене ратне добити, а под опортунистичким прелажење преко очигледног богађења за време окупације.

Законом о бирачким списковима давано је бирачко право свим мушким и женским држављанима Југославије који су навршили 18 година, свим војницима Југословенске армије и свим бившим борцима НОВ и ПОЈ без обзира на године старости. Четврти члан Закона, међутим, одузимао је право за 8 категорија грађана међу којима: 1. свим министрима који су учествовали у владама од 6. јануара 1929. до 5. фебруара 1939; 2. свим припадницима војних формација окупатора и њихових домаћих сарадника који су се трајно и активно борили против НОВ и армија савезника Југославије; 3. члановима Културбунда, италијанских фашистичких организација и члановима њихових породица, уколико нису могли доказати да су радили у корист НОБ-а; 4. лицима која су била активни функционери и истакнути чланови у усташким, четничким, недићевским, љотићевским организацијама, Белој и Плавој гарди, као и у другим сличним организацијама и групама у земљи или иностранству; 5. лицима која су била у политичкој, полицијској служби окупатора и квислинга; 6. лицима која су добровољно и у циљу помагања непријатеља ставила војна и привредна средства на располагање окупатору и његовим помагачима; 7. лицима која су судском пресудом осуђена на губитак националне части, односно политичких и појединих грађанских права и 8. лицима под старатељством. Како је процењено, према овом Закону на биралишта на првим послератним изборима није изашло преко двеста хиљада гласача.

Дајући слободу штампе, законодавац нове ДФЈ чл. 6 предвидео је и елиминационо право за издаваче, уреднике и сталне чланове уредништва. Према овом закону то нису могла бити лица: 1. која не уживају политичка и грађанска права; 2. која су била функционери и чланови усташких, четничких, љотићевских и других организација; 3. која су била издавачи, уредници, истакнути сарадници и писци фашистичких и политичких књига, новина и других повремених и неповремених списа; 4. која су за време рата била издавачи, истакнути сарадници и писци књига, новина и другог, која су раширивала националну, расну и верску мржњу; 5. која су се служила штампом за ширење порнографије, вршење уцена и сличне неморалне сврхе.

Сублимација овог законодавства извршена је Законом о кривичним делима против народа и државе у коме је речено¹⁴ (чл. 2) да се за кривично дело против народа и државе сматра свака радња којом се иде на то да се путем насиља обори или угрози државно уређење ДФЈ, да се угрози њена спољна безбедност или основне демократске, политичке, националне и економске тековине ослободилачког рата: федеративно уређење, равноправност и братство југословенских народа и народна власт.

Основни критеријум органа власти у одређивању непријатеља или потенцијалних непријатеља новог система био је класни.¹⁵ Прокламована је чињеница да је југословенска буржоазија из класних разлога отишла у колаборацију, односно сарадњу и подржавање фашистичке идеологије. Посебно је питање то што је наведено законодавство санкционисало радње пре донетих одлука и закона. Највећи број ових правних аката имао је повратно дејство, јер је санкциоисао држање појединаца у периоду 1941-1945, дакле кад такво законодавство није постојало.

Тим законодавством постигнута су два основна циља. Из политичког живота земље елиминисана је грађанска класа и одузета јој је економска основа. За дужи период елиминисана је потенцијална опозиција новом друштвеноекономском систему.

Историјска је чињеница да је Србија за веме борби за коначно ослобођење Југославије целокупну привредну обнову подредила осталим деловима тадашње Југославије. Политички је била актуелна теза по којој је Србија „у овом рату још увек мање дала, мање се истрошила него многи други крајеви“. Како онда тумачити податак да је 900.000 људи из Србије пријавило ратну штету органима народне власти? Посебно ако се зна да је Србија имала око 4 милиона становника.

Као пример трајних системских решења донетих у време ратне обнове у Србији, дакле током операција за коначно ослобођење земље, наводимо валутну реформу изведену крајем апила 1945.

На територији Југославије током рата било је у употреби седам званичних валута (Недићев динар, куна, пенг, лев, лек, лира и немачка марка), а приликом борби за коначно ослобођење земље валутни хаос је повећан. Стога су органи нове власти били приморани да пре свега због обнове земље среде финансије. Први корак била је замена свих новчаница новим ДФЈ динаром. Замена је вршена у етапама, према томе како

¹⁴ Приликом доношења Закона на Трећем заседању АВНОЈ-а Милан Грол је рекао да он има три негативне стране: широк и неодређен карактер инкриминације, подложен провизорним тумачењима; ретроактивни карактер и „узбуњиви карактер Закона“ - С. Нешовић и Б. Петрановић, *АВНОЈ и револуција*, тематска збирка докумената, Београд 1983, 777.

¹⁵ Грађанска опозиција у Привременој народној скупштини (13-17 посланика) криковала је законе који су доношени. Грол није хтео да гласа о Закону о бирачким списковима, Закону о штампи итд. Цео проблем доношења политичких закона сводио се на питање поделе власти, што није био интерес КПЈ као водеће снаге у земљи. *Истио*.

је ослобађано поједино валутно подручје. Улогу емисионе банке имала је Народна банка, која је утврдила и привремени курс свих седам валута. Стотину Недићевних динара вредело је 5 ДФЈ динара, 100 куна (у Срему) 2,5 ДФЈ динара, 1000 куна 7 ДФЈ динара итд.¹⁶

Замена новчаница вршена је према Закону о повлачењу и замени окупаторских новчаница, који је донет 10. априла 1945. Њиме је одређено 13 подручја са посебним комисијама које су вршиле замену. За подручје српског динара (Недићевог) комисија је заседала у Београду, подручје куна (Срем) у Земуну, подручје албанског франка (лека) у Урошевцу, подручје пенга (у Војводини) Новом Саду итд.¹⁷

Приликом реализације замене Србија је била подељена на 21 област, са прецизираним одредиштима замене у сваком селу, граду, рејону итд. Око 7000 стручних или оспособљених људи било је ангажовано на том послу. Главна комисија за подручје српског динара је од готово две милијарде (тачније 1.944.150.000) за четири дана замене реализовала преко 1,5 милијарду вредности окупацијских новчаница (1.589.554.264 дин).¹⁸ Касније је замењиван метални новац и остале стране валуте које су биле у оптицају на подручју Србије.

За наше разматрање значајно је да је ослобођење земље дочекано са једним од предуслова за поратну обнову, што се сигурно одразило на њену ефикасност.

Наведени примери обнове Србије у ратним условима намећу неколико закључака:

1. Обнова у Србији била је у функцији вођења рата и борби за коначно ослобођење свих крајева земље. Овом задатку били су подређени сви елементи обнове. Прво су биле задовољене све потребе фронта, а тек потом потребе србијанског становништва.

2. У Србији су за време ратне обнове стваране све претпоставке (институционалне и друге) за обнову других федералних јединица.

3. У то време је била актуелна парола по којој је Србија током рата „мање дала“, па јој се пружа прилика да то надокнади у првим данима обнове.

4. Теоријски и практични примери ратне обнове у Србији пресудно су утицали на послератну обнову Југославије, на њену несумњиву ефикасност и дужину трајања.

¹⁶ М. Угринчић, *Новчани систем Југославије*, Београд 1968.

¹⁷ АЈ, 41-20-42.

¹⁸ *Истио*.

MOMČILO MITROVIĆ

REBUILDING OF SERBIA IN WARTIME 1944–1945

Summary

The wartime rebuilding of Serbia was carried out for the greater part during the battles for the final liberation of Yugoslavia. Although the theoretical concept was designed beforehand, its realization in Serbia was subjected to the liberation of the whole country.

The experience of Serbian rebuilding had a decisive impact on the post-war rebuilding of all federal units (republics). It has conduced greatly to its efficient execution, shortening of its duration and its obvious results.